

תשלומי ארבעה וחמישה

כִּי יִגְנוּב אִישׁ שׁוֹר אוֹ שֶׁה וּטְבָחוֹ אוֹ מִכְרוּ חֲמִשָּׁה בָּקָר, יִשְׁלַם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאַרְבַּע צֹאן תַּחַת הַשֶּׁה: (שמות כא לז).¹

תוספתא מסכת בבא קמא פרק ז הלכות א-ב – גנב מול גזלן, מי חמור יותר?

הגנב משלם תשלומי כפל ואם טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמישה. הגזלנין בין כך ובין כך אין משלמין אלא קרן.²

שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: וכי מה רָאָתָ תורה להחמיר בגנב יותר מבגזלן? אמר להן: גזלן הַשָּׁנָה עבד לקוניו וגנב חלק כבוד לעבד יתר על כבוד קוניו.³ כביכול עשה גנב עין העליונה כולה אינה רואה ואת האזן שאינה שומעת, שנאמר: "הוי המעמיקים מה' וגו' ויאמרו לא יראה יה וגו' כי אמרו אין רואה אותנו עזב ה' את הארץ".⁴ ר' מאיר אומר: מְשָׁלוּ משל משם רבן גמליאל: למה הדבר דומה? לשנים שעשו משתה בעיר אחת. אחד קרא את בני העיר ואת המלך לא קרא. ואחד לא קרא לא את המלך ולא את בני העיר.⁵ אי זה מהן עונשו מרובה? זה שקרא את בני העיר ואת המלך לא קרא עונשו מרובה יתר מן השני.⁶

אמר ר' יהודה: מפני מה אמרו טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמישה? מפני שנשתרש בחטא.⁷

מסכת בבא קמא פרק ז – דין מיוחד בשור ושה, גזירת הכתוב?

משנה ז א: מרובה מדת תשלומי כפל ממדת תשלומי ארבעה וחמישה. שמדת תשלומי כפל נוהגת בין בדבר שיש בו רוח חיים ובין בדבר שאין בו רוח חיים, ומדת תשלומי ארבעה וחמישה אינה נוהגת אלא בשור ושה בלבד, שנאמר: "כי יגנוב איש שור או שה וטבחו או מכרו וגו'" (שמות כא לז). אין הגונב אחר הגנב משלם תשלומי כפל ולא הטובח ולא המוכר אחר הגנב משלם תשלומי ארבעה וחמישה.⁸

גמרא סז ע"ב: ומדת תשלומי ארבעה וחמישה וכו'. ואמאי? נילף שור שור משבת, מה להלן חיה ועוף כיוצא בהן, אף כאן חיה ועוף כיוצא בהן! אמר רבא: אמר קרא: שור ושה שור ושה שני פעמים. שור ושה - אין (כן),

¹ תשלומי ארבעה וחמישה, כפי שהלכה זו מכונה, הם דין מיוחד שנוהג רק בגניבת שור ושה שמתלווה לה גם מכירתם או טביחתם (שחיתתם). כל גנב אחר משלם תשלומי כפל, היינו קרן וקנס. כלשון הגמרא שנראה להלן: "שור ושה אין (כן), מידי אחרינא לא".

² ראו הגדרה באנציקלופדיה תלמודית, ערך גזל: "איזהו גזל - זה הלוקח ממון האדם בחזקה, כגון שחטף מידו מטלטלים, או שנכנס לרשותו שלא ברצון הבעלים ונטל משם כלים, או שתקף בעבדו ובבהמתו ונשתמש בהם או שירד לתוך שדהו ואכל פירותיה וכל כיוצא בזה, הוא גזל, כענין שנאמר: ויגזל את החנית מיד המצרי. במה דברים אמורים שולוקח בגלוי ובפרהסיא, אבל אם לקח בסתר, אין זה גזלן אלא גנב". והלכה זו שעונשו של גנב שבא בסתר חמור מעונשו של גזלן שבא בכח, נדונה בקטע הבא.

³ הגזלן שבא בכח ובפרהסיא קורא תיגר על מצוות התורה (על מצוות המלך, הקב"ה, קונו) ואינו חושש וכך עושה גם כלפי האיש שהוא עומד לגוזלו (העבד במשל). הגזלן מתריס כנגד אלהים ואדם בלי שום מורא או בושה. הגנב לעומתו, שבא בהסתר ובהיחבא, נראה כחושש או מתבייש מבני האדם, יותר מהקב"ה שעל מצוותיו הוא עובר. כפי שהוא ממשך ודורש, הגנב אומר: עזב ה' את הארץ, אין כבר ממה לחשוש ולפחד. אין דין ואין דיין למעלה. אבל מבני האדם הוא חושש ובא בחרש, שמא יראו אותו ויתפסו אותו. למעלה, אין עין רואה ואוזן שומעת. למטה יש, וכדאי להיזהר. הגזלן, כאמור, מצפצף על שניהם במידה שווה. וזו כביכול נקודה "לזכות". השווה אבחנה זו למאמר ר' יוחנן בן זכאי לתלמידיו ערב פטירתו: "יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם" (מסכת ברכות דף כח עמוד ב). שיהיו לפחות כגנב?

⁴ נראה שיש כאן ערבוב של פסוקים מישעיהו ומיחזקאל. ראו ישעיהו כט טו: "הוי המעמיקים מה' לְסַתֵּר עֵצָה וְהִיָּה בְּמַחְשֵׁב מַעֲשֵׂיהֶם וַיֹּאמְרוּ מִי רֹאֵנוּ וּמִי יִדְעֵנוּ" (וההמשך שם: "הַפְּכֶם אִם פְּחָמֵר הַיֵּצֵר יִחְשֹׁב כִּי יֹאמַר מַעֲשֵׂה לַעֲשׂוֹהוּ לֹא עֲשִׂינִי וַיִּצֶר אֲמֹר לְיוֹצְרוֹ לֹא הִבִּינִי"). וביחזקאל ח יב: "כִּי אֲמַרְיִם אֵין ה' רֹאֶה אֲתָנוּ עֲזַב ה' אֶת הָאָרֶץ". ויחזקאל ט ט: "... כִּי אֲמַרוּ עֲזַב ה' אֶת הָאָרֶץ וַאֲיִן ה' רֹאֶה".

⁵ הגזלן לא קרא לא למלך ולא לבני העיר. הגנב, קרא לבני העיר ולא קרא למלך. בלשונונו היום, הגזלן לא סופר אף אחד. הגנב, סופר את בני האדם ולא את המלך - הקב"ה. ראו שוב ברכות כח ע"ב: "יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם".

⁶ עד כאן הסבירה התוספתא את ההבדל העקרוני בין גנב שמתחייב בתשלומי כפל (קנס), בניגוד לגזלן שמשלם רק את הקרן (ומביא גם קרבן אשם מיוחד). מכאן ואילך, ממשכה התוספתא להסביר את הדין המיוחד של גונב שור או שה וטובח או מוכר אותם. מדוע הוא משלם פי ארבעה ופי חמישה, היינו קנס משולש ומרובע.

⁷ מה פירוש נשתרש בחטא? ומה אם זאת גניבתו הראשונה? ראו הרחבת תוספתא זו בגמרא בבא קמא סז ע"ב: "דתניא, אמר ר' עקיבא: מפני מה אמרה תורה טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמישה? מפני שנשתרש בחטא ... כדאמר רבא: מפני ששנה בחטא". נראה שרבא מסביר את ר"ע ואת התוספתא. העבירה הכפולה, ראשית לגנוב ואח"כ למכור או לטבוח את השור והשה שגנב, היא השרשת החטא. ועדיין צריך להבין, הרי כל גנב גונב בד"כ או על מנת לאכול וליהנות ישירות מהגנבה (לטבוח) או על מנת למכור ולהרוויח את דמי החפץ, למה השרשת החטא היא דווקא כאן בגניבת שור ושה? מה המיוחד בהם?

⁸ ראו פירוש המאירי בתחילת פרק זה במסכת בבא קמא. שמסביר: "החלק השני בזאת המסכתא הוא לבאר בתביעות הבאות על ידי היזק מאדם לחברו מצד גופו דרך גנבה". והמשנה הראשונה הפותחת את חלק זה של מסכת בבא קמא מדגישה שה"המידה המרובה" היא דווקא של גניבה רגילה שחלה על כל חפץ שבעולם (לגזל קרקעות יש דין מיוחד), לא של דין ארבעה וחמישה.

מידי אחרינא – לא...⁹ אלא, שור דסיפא ושה דרישא מייתר, דניכתוב רחמנא: כי יגנב איש שור וטבחו ומכרו חמשה בקר ישלם תחתיו וארבע צאן תחת השה, שור דסיפא ושה דרישא למה לי? שמע מינה: שור ושה אין, מידי אחרינא לא.¹⁰

מסכת בבא קמא דף עט עמוד ב – ביטול מלאכה וכבוד הבריות

שאלו תלמידי את רבן יוחנן בן זכאי: מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מגזול? אמר להן: זה השה כבוד עבד לכבוד קונו, וזה לא השה כבוד עבד לכבוד קונו, כביכול, עשה עין של מטה כאילו אינה רואה ואוזן של מטה כאילו אינה שומעת... למה הדבר דומה? לשני בני אדם שהיו בעיר ועשו משתה, אחד זימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך, ואחד לא זימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך...¹¹

אמר רבי מאיר: בוא וראה כמה גדול כוח של מלאכה: שור שביטלו ממלאכתו - חמישה, שה שלא ביטלו ממלאכתו - ארבעה. אמר רבן יוחנן בן זכאי: בוא וראה כמה גדול כבוד הבריות: שור שהלך ברגליו - חמישה, שה שהרכיבו על כתיפו - ארבעה.¹²

ספר מורה הנבוכים חלק שלישי פרק מא – הפרת הסדר החברתי והכלכלי

ודע כי כל אשר יהיה מן העבירה והחטא יותר נמצא ויותר קרוב להיעשות, ראוי שיהיה עונשו יותר קשה כדי שיימנעו ממנו. והענין שאינו נמצא רק מעט, עונשו יותר קל.¹³ ומפני זה היה תשלומי גונב צאן כפל תשלומי שאר המטלטלים, רוצה לומר תשלומי ארבעה. ובתנאי שהוציאם מתחת ידו במכר או ששחטם. מפני שמנהגם הוא על הרוב תמיד להיותם בשדות ואי אפשר לשמרם כמו ששומרים הדברים שבתוך המדינה.¹⁴ ומפני זה מדרך הגונבים אותם שימהרו למכרם עד שלא יודעו אותם, או לשחוט אותה בעבור שתשתנה צורתם. ומפני זה היה עונש הענין הנמצא יותר גדול. ותשלומי גנבת הבקר הוסיף בו אחד מפני שגנבתן קלה יותר, כי הצאן ירעו מקובצים ואפשר לרועה לשומרם ויותר מה שאפשר לגנבם הוא בלילה. אמנם הבקר ירעו מפוזרים מאד, כבר נזכר זה בספר העבודת הנבטייה ואי אפשר לרועה לשומרם ותרבה בהם הגנבה.¹⁵

⁹ בקטע זה דנה הגמרא מדוע באמת נוהג דין תשלומי ארבעה וחמישה רק בשור ושה, הרי פשיטא שלמשל המצווה בשבת: "למען ינוח שורך וחמורך כמורך", היא לאו דווקא על שור ומכוונת לכלל בעלי החיים שמשרתים את האדם. ראו גם הדרשות על הפסוק: "על כל דבר פשע על שור על חמור על שה על שלמה וכו'" – שממנו לומדים את דין הגניבה הכללי למעט קרקעות ועבדים (בבא קמא סב ע"ב). ראו גם הדין במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי בפרשתנו, פרק כא על מקרי ביניים: "שור או שה. אין לי אלא שור ושה המיוחדין, מנין לרבות את הכלאים? ת"ל: או שה. יכול ש(א)ני מרבה את הכוי? ת"ל: חמשה בקר ישלם תחת השור - את שכולו שה יצא זה שאין כולו שה". בסופו של דבר, זו גזירת הכתוב.

¹⁰ המשנה קובעת בפסקנות שדין תשלומי ארבעה וחמישה בגניבת שור או שה, במקרה שגם מכרו או טבחו אותם, הוא דין מיוחד המוגבל רק למקרה ספציפי זה. הגמרא מבקשת למצוא את הסיבה לכך. מסקנתה היא שכיוון שהפסוק חוזר פעמיים על שור ושה ולא מסתפק בפעם אחת, משמע שאין ללמוד מכך על מקרים אחרים, על בעלי חיים אחרים למשל שנגנבו ומכרו או נטבחו. זהו דין מיוחד בשור ושה בלבד שנובע מיתור לשון המקרא (הצעת הגמרא שיהיה כתוב בפסוק: "כי יגנב איש שור וטבחו ומכרו חמשה בקר ישלם תחתיו וארבע צאן תחת השה", היא קשה וצריכה בירור ושוב נראה שיש כאן גזירת הכתוב או מדין תורה שבע"פ). בכל מקרה, הגמרא נתנה מקור וסיבה, אבל לא נתנה לנו טעם. בתוספתא לעיל ראינו את הטעם של נשתרש החטא, אבל זה רק מסביר את ענין הטביחה והמכירה, לא מדוע דווקא שור ושה. בהמשך, נראה טעמים נוספים.

¹¹ בקטע זה מביאה הגמרא את התוספתא שראינו לעיל. הפסקה הבאה לקוחה ממכילתא דרבי ישמעאל בפרשתנו.

¹² הגמרא לא נותנת טעם בעצם הדין של תשלומי ארבעה וחמישה, אלא רק בהבדל בין שה לשור - בין גונב ומוכר או טובח שה שמשלם "רק" פי ארבעה, ובין גונב ומוכר או טובח שור שמשלם פי חמישה. למה שור, שמחירו מן הסתם גבוה יותר, גם משלם יותר? שיטת רבי מאיר היא שתשלום ארבעה של שה הוא עיקר הדין ועל גונב שור החמירו משום שהוא מקור חיים ופרנסה, אמצעי חשוב לעבודת השדה (ראו מסכת שבת קיח ע"ב: "אמר רבי יוסי: מימי לא קריתי לאשתי אשתי ולשורי שורי, אלא: לאשתי - ביתי, ולשורי - שדי", דברינו בדפים המיוחדים). שיטת רבי יוחנן בן זכאי היא בכיוון הפוך. תשלומי חמישה של שור הם עיקר הדין ובגניבה של שה יש "הנחה" לגנב משום שהתבזה וטרח והרכיבו על כתפו. גם בגנב יש דין של כבוד הבריות. ראו כל המדרש הזה, התוספתא והגמרא, בהרחבה במדרש תנחומא פרשת נח סימן ד, מן הסתם בהקשר של דור המבול שלא נחתם דינם אלא על הגזל. וראו גם דברינו גדול כבוד הבריות בפרשה זו.

¹³ חומרת העונש, אומר הרמב"ם, תלויה לעיתים לא בחומרת המעשה כשלעצמו אלא בשכיחותו והעובדה שהוא נפוץ והפך לקל בעיני האנשים. מה שנקרא בימינו: מכת מדינה. עבירות רכוש למשל.

¹⁴ מדינה היינו עיר או מקום יישוב גדול. ראו ההגדרה של בהמות "בייתות" מול בהמות "מדבריות" במסכת ביצה משנה ה: ז"א"ין משקין ושוחטין את המדבריות, אבל משקין ושוחטין את הבייתות. אלו הן בייתות - הלנות בעיר, מדבריות - הלנות באפר". וגמרא ביצה מ ע"א: "תנו רבנן: אלו הן מדבריות ואלו הן בייתות? מדבריות - כל שיוצאות בפסח, ורועות באפר, ונכנסות ברביעה ראשונה. ואלו הן בייתות - כל שיוצאות ורועות חוץ לתחום, ובאות ולנות בתוך התחום. רבי אומר: אלו ואלו בייתות הן, אלא אלו הן מדבריות: כל שיוצאות ורועות באפר, ואין נכנסות ליישוב לא בימות החמה ולא בימות הגשמים". אבל ברור שהדין חל גם על גניבה וטביחה/מכירה של שור או שה מבויתים שמצויים בחצר הבית.

¹⁵ בעלי החיים רועים בחופשיות בשדות, במקובץ (צאן) או בפזורה (בקר), כי זה טבעם וכך מגדלים אותם. יש הסכמה ואמון כללי בחברה של כיבוד הרכוש המיוחד הזה, יודעים כל בעל חיים למי הוא שייך, ומי שמפר הסדר זה ומנצלו לרעה נענש בחומרה משום שהוא מפר איזון חברתי חשוב (מחר יקצו אופניים לרכיבה חופשית בערים ויחמירו מאד במי שיגנוב אותם). נראה שזו דעה מקורית

תורה תמימה הערות שמות פרק כא הערה רצ – סיכום נימוקים והצעה שלו

ולא נתבאר בכלל טעם הדבר שלא נתחייבו בדי' והי' רק שור ושה בלבד ולא גם שארי בעלי חיים, ובמכילתא איתא ... משום דשור ושה קרבין לגבי מזבח,¹⁶ אך עדיין צריך באור מאי שייכות יחס זה לתשלומי די' והי' ... דהא גם תורים ובני יונה קרבין לגבי מזבח. ויותר מזה קשה מה שכתבו בגמרא ... מפני שנשתרש בחטא, ורבא אמר מפני ששנה בחטא,¹⁷ ... לפי טעמים אלו מאי שנא שור ושה הלא גם בכל הגנבות אם מכרן או עשה מעשה הקרובה לענין טביחה יתחייב בדי' והי'!. והנה במורה נבוכים כתב בטעם הדבר מחיוב די' והי' בשור ושה מפר שהם קלים לגנוב, מפני שכלל מין הבקר והצאן רועים ביערים רחוקים ממקומות הישוב ...¹⁸

וגם אפשר לתת טעם בזה ע"פ ממה שכתבו במכילתא בשלח בפסוק "להמית אותי ואת מקני בצמא" - השור בהמתם לגופם, לומר לך שבהמתו של אדם היא חייו. אדם הולך בדרך ואין בהמתו עמו מסתכן הוא. ובסי' רביד הזהב כתב דמכאן יש סמוכים למה שכתב המג"א בסימן רמ"ח דאם חושש אדם שיקחו לסטים בהמתו ולא יהיה לו במה להחיות עצמו, הוי כפקוח נפש שדוחה את השבת. וידוע שמין הבהמה שהאדם מגדלו בביתו לעבודתו ולתועלתו הוא הבקר והצאן ... ולכן אם נגנבו ממנו נפסד בהרבה מגניבת דבר זולתם וגם מסכנין חייו, ולכן כל זמן שלא טבחם ומכרם הגנב הרי עכ"פ הוא משיבם לבעליהם ולא נפסד מאומה זולת צער זמני, ולכן משלם רק קרן, וכפל לקנס, מה שאין כן אם טבחם ומכרם הרי הפסיד להבעלים הפסד מוחלט הנוגע לחייו, ולכן דין הוא שישלם לו הגנב קנס גדול ורב, ושערה התורה חמשה תחת השור וארבע תחת השה.¹⁹

מסכת בבא קמא דף קו עמוד ב – שומר חנים שגנב ומכר או טבח

אמר רבי חייא בר אבא א"ר יוחנן: הטוען טענת גנב בפקדון - משלם תשלומי כפל, טבח ומכר - משלם תשלומי ארבעה וחמישה; הואיל וגנב משלם תשלומי כפל, וטוען טענת גנב משלם תשלומי כפל. מה גנב שהוא משלם כפל - טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמישה, אף טוען טענת גנב בפקדון כשהוא משלם תשלומי כפל - טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמישה.²⁰

שמות רבה פרשה מח סימן ו – תשלומי ארבעה וחמישה על חטא העגל

... זהו שכתוב: "ארפא משובתם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו" (הושע יד ה) ... כשעשו העגל אמר הקב"ה למשה: "ועתה הניחה לי ויחר אפי ואכלם" (שמות לב ו) - אמר לו: בדוק אותם שיעשו את המשכן. מה כתוב באותה קלקלה? "ויאמר אליהם אהרון פרקו נזמי הזהב" (שם ב). ומה הביאו? נזמים. וכשעשו המשכן, עשו אותו נדבה. מה כתוב? "כל נדיב לב הביאו חח ונזם טבעת וכומז" - בנזמים חטאו ובנזמים נתרצה להם. ... אמר משה לפני הקב"ה: כתבת (שמות כא): "כי יגנוב איש שור או שה וטבחו או מכרו חמשה בקר ישלם תחת השור", הרי הביאו חמישה: חח ונזם טבעת עגיל וכומז.²¹

¹⁶ של הרמב"ם שאין לה סימוכין בחז"ל אף שהיו מאד קרובים ומעורים בענף רעיית צאן ובקר. נראה שהרמב"ם כותב טעם זה מתוך היכרות של מציאות כלכלית-חברתית שראה וחווה בסביבתו.

¹⁷ נראה שכוונתו למכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה יב, בפרט לדרשת רבי עקיבא שם וצריך עיון.

¹⁸ ראו בתוספתא בה פתחנו ובהערה 7 לעיל.

¹⁹ עד כאן סקירה של טעמים למצווה זו שחלקם הבאנו לעיל, כולל שיטת הרמב"ם.

¹⁹ נראה שדברים דומים כבר כתב פירוש בכור שור על הפסוק: "חמשה בקר: לפי שעמל בו וגדלו וטרח בו ומבטלו ממלאכתו, קנסו הכתוב. ועוד דאדם ניחא ליה במה שגידל טפי מדבר אחר הרבה". כך או כך, מעניין להשליך את הרעיון של אמצעים שהם "חייו של האדם" ובלעדיהם הוא "הוא נפסד בהרבה ומסכנים את חייו" על החיים של מינו. לסיכום הסברים לנושא תשלומי ארבעה וחמישה, נראה להוסיף את פירוש חזקוני שחוזר להבדל בין שור לשה שזה שגונב בעל חיים גדול יותר, כמו שור, הוא גנב מקצוען "למוד באומנות גנבה" ולכן עונשו חמור יותר - מה שאולי מתחבר גם לשיטה של "נשתרש בחטא" שראינו לעיל. עוד נעיר, שבספר החינוך יש מצווה כללית לדון את הגנב (מצוה נד בפרשת משפטים) וכמובן איסור גניבה (מצוה רכד בפרשת קדושים) ובשתייהן הוא מקצר מאד בשורש המצווה: "שורש מצוה זו ידוע ... שהשכל מחייבת", וכן: "שורש מצות המשפט ידוע", ואין הוא מתייחס לשורש תשלומי ארבעה וחמישה. והמאיר עינינו בפירושים נוספים על טעמים לדין ארבעה וחמישה, תבוא עליו ברכה.

²⁰ תשלומי ארבעה וחמישה חלים גם במקרה שהגנב הוא בעצם שומר (חינם) שהפקידו שור או שה בידו כפקדון לשמירה והוא טוען שהם נגנבו או אבדו (שומר חינם פטור במקרים כאלה). אח"כ מתברר שלא רק שהם ברשותו והוא שיקר כשאמר שנגנבו (או אבדו), אלא שהוא גם מכר או טבח אותם. מעניין להעמיד דין זה מול ההסברים לעיל. הנימוק של התוספתא: נשתרש החטא מתאים גם כאן ואולי אפילו חמור יותר במקרה זה. שיטת ר' מאיר בהבדל בין שור לשה - מתאימה. שיטת ריב"ז שבשה הגנב מתבזה יותר והסבר הרמב"ם שבעלי החיים מצויים בשדות, צריכות הסבר. ומן הסתם ההסבר הוא: לא פליג.

²¹ עברנו לפן האגדי. בני ישראל חטאו בשור במעשה העגל (אולי גם בשה המרמז על האלילות של מצרים שסגדו לצאן ובני ישראל גם הם עבדו אותה והיו צריכים להתנתק ממנה בקרבן הפסח, ראו דברינו [משכו וקחו לכם](#) וכן דברינו [המכה האחת עשרה](#) בפרשת בא) שגנבו דעת עליון וטבחו (התיכוהו לעגל) ומכרו (את שבועתם במעמד הר סיני). במעשה המשכן, הביאו בני ישראל בתמורה תשלומי חמישה, חמישה סוגי נזמים שתורמו למשכן כנגד הנזמים שתורמו לעגל.

שמות רבה פרשה ל סימן ז - פגיעה במלך ופגיעה בבן המלך

ר' יהודה אומר: אמרו ישראל להקב"ה: הרבה דינים ומצוות יש כאן: "כִּי יִגְבַּהּ אִישׁ שׁוֹר אוֹ שָׁה וּטְבַחוּ אוֹ מִכְרוּ חֲמִישָׁה בְּקָר וְשֵׁלֶם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאַרְבַּע צֵאן תַּחַת הַשָּׂה" - לפי ששור גנבנו ועשינו עגל,²² לפיכך "חמישה בקר" שילמנו תחתיו, שמתו אבותינו במדבר.²³ "וְאַרְבַּע צֵאן תַּחַת הַשָּׂה" - ארבע מלכיות שמלכו בנו; ושגנבנו ליוסף עשינו ארבע מאות שנה משועבדים במצרים. ולמה בשור נותן חמישה ובשה אינו נותן אלא ארבע? בשור נותן חמישה, שהוא מוציאו בפרהסיא. משל לשנים שעלו לבימה לדון, אחד שמכר בנו של מלך ואחד שזרק אבן באיקונין של מלך. אותו שזרק אבן באיקונין של מלך, לקח חמישה קטפורס. ואותו שמכר בנו של מלך, משלם ארבע מאות לרבו. לכך כתוב: "חמישה בקר".²⁴

אמר דוד: "וְיֵאֵל תְּבוֹא בְּמִשְׁפָּט אֶת עֲבָדָי כִּי לֹא יִצְדַּק לְפָנָי כָּל חַי" (תהלים קמג ב).²⁵

שמואל ב פרק יב פסוקים ה-ו - תשלום ארבעה על כבשת הרש

ויחר אף דוד באיש מאד ויאמר אל נתן חי ה' כי בן מנת האיש העשה זאת: ואת הכבשה ישלם ארבעתים עקב אשר עשה את הדבר הזה.²⁶

רש"י שמואל ב פרק יב פסוק ו - ארבעה בנים שיכל דוד

ישלם ארבעתים - כך אירע לו שלקה בארבעה בנים: הילד, ואמנון, תמר ואבשלום.²⁷

מדרש תהלים (בובר) מזמור ג פסוק ד - שש עשרה רציחות וניאופים

"ה' מה רבו צרי". כתיב: ואת הכבשה ישלם ארבעתים. אמר ר' יהודה בר חנינא: אמר ליה הקב"ה לדוד: אתה ניאפת אחת - שש עשרה ניאפות יבואו לך. אתה רצחת אחת - שש עשרה נרצחות יבואו לך. ארבעתים ארבעה על ארבעה.²⁸

שבת שלום, מחלקי המים

²² שור גנבנו ועשינו עגל. היכן גנבו בני ישראל שור? מהיכן בא להם הרעיון לדמות את האלוהות בדמות שור? פירוש א. א. הלוי מציע לקשר עניין זה למדרש שמות רבה ג ו שם הוא אומר שבני ישראל ראו במעמד הר סיני את המרכבה, שמתוארת בפתחת ספר יחזקאל. אחת מדמויות החיות במרכבה היא השור ("ופני השור מהשמאל", יחזקאל א י ועוד שם אריה, נשר ואדם) ומשם "גנבו" בני ישראל את הרעיון לעשות עגל כדמות אלהים. ראו שמות רבה ג ו: "כשאבוא לסיני ליתן להם את התורה, אני יורד בטטרמולין שלי והם מתבוננים בו שומטים אחד מהם ומכעיסים אותי בר". ובמדרש אגדה (בובר) שמות פרשת כי תשא לב ד: "ויצר אתו בחרט. התיך הזה בכור ועשאו דמות שור, לפי שהיו ישראל אומרים עשה אותו כדמות מה שראינו ביום מתן תורה, כי ראו המלאכים שהיה רגליהם ככף צורת עגל, שנאמר: וכף רגליהם ככף רגל עגל (יחזקאל א ז), לפיכך שאלו דמות עגל". מעשה העגל נלקח ממעשה המרכבה! וכבר העירו שבמעשה המרכבה השני ביחזקאל פרק י נעלמה דמות השור. ראו שם.

²³ לא ברור מהו תשלום חמישה ששלמו בני ישראל על חטא העגל ואיך זה קשור למות דוד המדבר. פי חמישה ממה?

²⁴ גניבת יוסף, שהוא בן המלך, חמורה ככל שתהיה, עדיין פחותה מהפגיעה באיקונין של המלך - מעשה העגל. וכבר ראינו במקומות רבים שזה וגם זה נזכרים כמזכרת עוון לדורות. "אין לך דור שאינו לוקה מחטא העגל" (שמות רבה מג ב) וגם חטא מכירת יוסף נזכר לדורות בשעיר החטאת שמקריבים בכל מועד וחג (רמב"ם מורה נבוכים חלק שלישי פרק מו, ראו דברינו [על מכרם בכסף צדיק](#), פרשת וישב).

²⁵ סיום מדרש בפסוק מהכתובים, ספר תהלים בפרט, הוא דבר שכיח. אך האם הדרשן שבחר לסיים דווקא בפסוק זה ולצטט את דוד המלך שאומר: "כִּי לֹא יִצְדַּק לְפָנָי כָּל חַי" כיוון למשהו מעבר לסיומת רגילה? משהו שקשור בדוד באופן אישי?

²⁶ זו תגובת דוד המהירה והחדה למשל כבשת הרש שהציג בפניו נתן הנביא (נתן אפילו לא מספיק להציג את שאלתו). ראו המשל במלואו שם. זה האזכור היחיד שמצאנו בתנ"ך לדין תשלומי ארבעה וחמישה. דוד מצטט דין מהתורה. ראו התייחסות נוספת לדיני התורה, אפילו מפורשת יותר, במלכים ב יד, אצל אמציה בן יואש שנקם בהורגי אביו: "וְאֵת בְּנֵי הַמִּפְקִים לֹא הִמִּית פְּתוּב בְּסֶפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר צִוָּה ה' לֵאמֹר לֹא יוֹמְתוּ אֲבוֹת עַל אֲבוֹת כִּי אִם אִישׁ בְּחֻטְאוֹ יוֹמֵת".

²⁷ דברים אלה של רש"י מבוססים על הגמרא במסכת יומא דף כב עמוד ב: "ואת הכבשה ישלם ארבעתים - ילד, אמנון, תמר, ואבשלום". אבל רלב"ג בפירושו לפסוק בשמואל אומר: "אמרו רבותינו ז"ל כי כמו ששפט דוד כן היה, כמו שאמר תחת הכבשה ישלם ארבעתים. כי הוא המית אוריה ומתו תחתיו ארבעה מבניו והם בן בת שבע אמנון ואבשלום ואדניה". רלב"ג מוציא את תמר שלא כתוב שמתה, רק שישבה שוממה בית אחיה אבשלום (שמואל ב יג כ), ומכניס את אדניה. חז"ל ורש"י סבורים שמה שעשה אמנון לתמר כמוהו כדין מוות, ככתוב בדברים כב כו בדין אונס: "כִּי כָאֲשֶׁר יָקוּם אִישׁ עַל רְעֵהוּ וְרָצְחוּ נָפֶשׁ כֵּן הַדָּבָר הַזֶּה". (וכך הובא גם להלכה בדיני יהרג ואל יעבור, סנהדרין עד ע"א, פסחים כה ע"ב, יומא פב ע"א). ועכ"פ מבחינת דוד זהו עונש מספיק חמור וכמוהו כבן שאבד.

²⁸ לא ברור מהן שש עשרה הנאיפות שבאו על דוד בעקבות חטא הנאיף שלו עם בת שבע, אולי עשר הפילגשים שאבשלום בא עליהן במרידתו באביו (שמואל ב כ ג) ועוד שש הנשים של דוד: אחינועם, אביגיל, מעכה, חגית, אביטל, עגלה (שמואל ב ג ב). וגם שש עשרה הנרצחות אינם ברורים: אבשלום, אמנון, אדניהו ... ועכ"פ, ראו איך דוד עפ"י חז"ל תוקף בחזרה את אלה שתוקפים אותו: "אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שאם היו מקרעים בשרי לא היה דמי שותת לארץ. ולא עוד, אלא אפילו בשעה שעוסקין בנגעים ואהלות אומרים לי: דוד, הבא על אשת איש מיתתו במה? - ואני אומר להם: מיתתו בחנק, ויש לו חלק לעולם הבא, אבל המלבין את פני חבירו ברבים - אין לו חלק לעולם הבא" (בבא מציעא דף נט עמוד א).